ІСТОРІЯ

УДК 930.1:[94(477)08/09"]

Н. П. Босенко

Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис)

У статті розглядаються питання висвітлення суспільно-політичного устрою Київської Русі у вітчизняній історіографії. З економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їх автономія, вивищувалась роль місцевих органів державного управління. Опираючись на підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. На підставі аналізу наукової літератури, зробленого автором статті, робиться висновок, що утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни.
Ключові слова: Київська Русь, суспільно-політичний устрій, історіографія.

В публикации рассматривается историография вопроса общественно-политического строя Киевской Руси. В связи с экономическим и политическим ростом роли местных, земельных династий укреплялась их автономия, поднималась роль местных органов государственного управления. Опираясь на поддержку земства, правители древнерусских земель-княжеств проводили независимую внутреннюю политику. Проанализировав научную литературу, автор статьи делает выводы, что удельная раздробленность на Руси была естественным явлением экономического и социально-политического развития страны.
Ключевые слова: Киевская Русь, общественно-политический строй, историография.

The article analyzes the coverage of social and political order of Kievan Rus in national historiography. The economic and political development of local land dynasties strengthened their autonomy and rose the role of local government. Supported by local councils (zemstvos) the lords of ancient Rus lands- principalities pursued a

sovereign domestic policy. Based on the author´s analysis of scientific literature it is concluded that the establishment of state political disunity of Rus was a natural consequence of economic, social and political development.
Key words: Kievan Rus, social and political order, historiography.

Питання суспільно-політичного устрою Київської держави віддавна привертало увагу істориків. Дослідницька практика XIX ст. висунула так звану родову теорію, згідно з якою Київська Русь уявлялася у формі сімейно-родового володіння Рюриковичів. Ця, сформульована С. М. Соловйовим і розвинута К. Д. Кавеліним, концепція справила помітний вплив на подальший історіографічний розвиток у вивченні цієї проблеми.

На початку 1860-х рр. родова теорія була модернізована і доповнена М. І. Костомаровим, який вважав Київську Русь федерацією князівств. Історик стверджував, що розвиток державного ладу на Русі спливав двома шляхами: "... з одного боку, до складання всієї Руської Землі в єдинодержавне тіло, а з іншого – до утворення в ньому політичних спільнот, які, зберігаючи кожне свою самобутність, не втрачали б між собою зв'язку та єдності, того що виявляється їх сукупністю" [1]. В період удільно-вічового ладу окремі народності, що входили до складу Давньоруської держави, стали, на думку М. І. Костомарова, виявляти своє самостійне життя. Із кількох дрібних народностей утворились шість великих утворень: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська та новгородська. Ці народності були поєднані між собою федеративним зв'язком. Так федералізувалась Русь, і федерація, стверджував історик, була політичною формою, яку вона почала прибирати.

К. М. Бестужев-Рюмін ставив під сумнів спробу М. І. Костомарова підвести під поділ Київської Русі на землі етнографічну основу. Вчений, зокрема, зауважував, що "федерацією наука називає такий устрій, при якому частини, користуючись значною самостійністю, поступаються частиною своєї самодержавності на користь однієї центральної влади, представленої якимось постійним представництвом або конгресом і президентом або сеймом. У Давній Русі не було таких установ: влада великого князя ґрунтувалася на звичаї" [2].

Федеративна теорія М. І. Костомарова, тим часом, здобула чимало прихильників не тільки у наукових колах, але й серед широкої громадськості. Причиною того було, як вказував М. С. Грушевський,

"що в тих часах в староруськім устрою й відносинах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасності, і супроти актуальності федеративної теорії в тодішній суспільности, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже привабним і знаходило багато прихильників" [3]. Одним із них був засновник "київської школи" істориків – В. Б. Антонович.

У погляді на причини настання удільного поділу на Русі В. Б. Антонович послідовно продовжував ідейну лінію ролі "обласництва" в давньоруській історії. Вказуючи на відсутність етнічної гомогенності і як наслідок "тяготения племен врозь", єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в межах певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою [4], який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Слідом за М. І. Костомаровим В. Б. Антонович шукав і віднаходив приклади федеративного улаштування в історії Київської Русі. На його думку, "слов'янські волості утворювали між собою федеративні союзи", або племена, котрі у свою чергу, знаходячись у федеративному зв'язку, і являли собою Давньоруську державу" [5]. Зосереджуючи увагу головно на історії народу, В. Б. Антонович відсував на другий план роль держави. Він добачав у ній одну із вищих форм організації політичного життя спільноти.

Беззастережними прихильниками федеративних засад у суспільно-політичному устрої Київської Русі виступали такі представники київської історичної школи, як. А. М. Андріяшев, П. В. Голубовський, М. П. Дашкевич, В. Є. Данилевич. Наприклад, М. П. Дашкевич доводив, що до другої половини XIII ст., впродовж майже двох віків Київська Русь являла собою федерацію усіх окремих земель-князівств, життя яких спливало однаково [6]. В. Г. Ляскоронський убачав федеративні зв'язки в організації племінних союзів племен. Лише за правління Володимира Святославича, стверджував учений, на зміну федерації приходить підкорення [7].

Натомість інший учень В. Б. Антоновича – І. Багалій – висловлював своє неприйняття терміна "федерація" стосовно до історії Київської Русі. Акцентуючи увагу на розвитку окремих земель-областей в Давній Русі та на вічовому характері їх внутішнього устрою, вчений у *вічовому обласництві* убачав основу державно-політичного ладу Русі, через що й запропонував назвати цей період історії східного слов'янства *обласно-вічовим* [8].

На думку В. О. Ключевського, Давньоруська держава тільки на перший погляд видається земською федерацією, союзом самостійних областей, земель. "Однако их объединял политически только княжеский род, помимо которого между ними не было другой политической связи. Но и единство княжеского рода было не государственным установлением, а бытовым обычаем, к которому была равнодушна земля и которому подчас противодействовала. В этом заключались существенные отличия Руси XII в. как земского союза от федерации в привычном смысле этого слова". Тим часом основи федерації, зауважував історик, ґрунтуються на юридичних засадах політичної угоди. Окрім того, "в федерации должны быть союзные учреждения, простирающие свое действие на всю союзную территорию. Правда, и на Руси XII в. было два таких учреждения: власть великого князя киевского и княжеские съезды. Но власть великого князя киевского, вытекая из генеалогического факта, а не из постоянного договора, не была точно определена и прочно обеспечена, не имела достаточных средств для действия и постепенно превратилась в почетное отличие, получила очень условное значение… съезды никогда не соединяли всех наличных князей и никогда не было точно определено значение их постановлений... ни власть великого князя, ни княжеские съезды не сообщали русской земле характера политической федерации, союзного государства в точном смысле слова. Русская земля представляла собою не союз князей или областей, а союз областей через князей. Это была федерация не политическая, а генеалогическая… федерация, построенная на факте родства правителей, союз невольный по происхождению и ни к чему не обязывающий по своему действию – один из тех средневековых общественных составов, в которых из частноправовой основы возникали политические отношения" [9].

М. С. Грушевський у системі давньоруських земель убачав групу автономних князівств, "зв’язаних одностию династії (до певної міри також й однистию дружини) й традицією давнішої приналежності до одної, Руської держави (що полишила не затерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеньйоратом, більше або менше реальним, київського князя, котрого сеньйорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії... Ся автономність князівств при свідомості певного спільного зв’язку дає певну аналогію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай – федеративний

принцип в системі земель давньої Руської держави. В дійсності – більше моральний характер зв'язків сеї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участи членів сеї системи в спільній управі не позволяють говорити про федеративний устрій, а тільки про певні елементи, з котрих міг би виробитися федеративний устрій, одначе не виробився – як і взагалі вся політична система давньої Руси не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби ріжнородних чинників політичних відносин" [10].

Так само й О. Є. Пресняков, який називав безуспішними спроби визначити державно-правову форму "єдності Руської землі" в термінах державного права, вважав, що Київську Русь, не можна підвести під поняття федерації: "... юридическое понятие это требует наличности "федерального" правительства, а такого значения история права не может признать ни за властью великого князя киевского, ни за княжескими съездами" [1].

У радянській історіографії, з притаманною для неї універсалізацією формаційного підходу причини роздроблення структури політичної влади на Русі зазвичай добачали у появі великого феодального землеволодіння і пов'язували із прогресуючою соціально-економічною еволюцією давньоруського суспільства, що, мовляв і викликало появу нових форм його політичної організації. Наприклад, С. В. Юшков, боронячи думку про феодальний характер Давньоруської держави убачав її політичну форму у ранньофеодальній монархії. Вона, на думку історика, являла собою строкатий конгломерат великих феодальних сеньйорій, пов'язаних сюзеренітетом-васалітетом. Глава ранньофеодальної монархії "стає першим серед рівних (primus inter pares), установлюються різноманітні права і обов'язки на основі васалітету і, як то звичайно буває в добу розвинутого сюзеренітету-васалітету, розвивається типовий феодальний договір" [12]. Форми ранньофеодальної монархії дещо змінювались відповідно до змін виробничих відносин, але вони, наголошував історик, не мали ніяких встановлених установ чи органів [13].

Л. В. Черепнін, простежуючи еволюцію інститутів державної влади середньовічної Русі, доводив, що ранньофеодальна монархія була нестійкою формою організації державно-політичного ладу і з її розпадом Русь "представляет средневековую федерацию – союз князей, оформленный договорными отношениями на началах сюзеренитета-вассалитета" [14].

Наголошуючи на розвитку сеньйоральної земельної власності як на чиннику, що спричинив послаблення економічної та політичної могутності центральної влади, В. Т. Пашуто доводив, що після смерті Мономаха, якому вдалося на короткий час утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру, на Русі встановилася така загальноруська форма правління, за якої київський князь став об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів [15]. Політична структура Київської Русі, на його думку, втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості, суттєвими елементами якої були князь, собор, снем, ряд та князівські з'їзди. Як показав О. П. Толочко, нині ця гіпотеза не містить вагомих аргументів на користь свого існування [16]. Солідаризуючись з цією думкою, В. М. Ричка зауважує, що в період роздробленості Київської Русі не знайти жодного реального політичного інституту, хіба що крім церковної організації, який би міг претендувати на статус загальноруського. На думку вченого, регіоналізація князівської влади не зруйнувала складної системи васально-ієрархічних відносин, але й не скристалізувала їх остаточно в організовану форму політичного устрою, заснованого на федеративних принципах [17].

Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилося у сфері прямої компетенції глави князівської "конфедерації". Ця сфера була значно вужчою від всевладдя візантійського василевса в будь-якій із провінцій імперії. На Русі, "наділений старійшинством, князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, в необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів" [18]. Управління окремими містами з прилеглими до них волостями у межах давньоруських земель-князівств, як правило, здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції, посадники слідкували за збиранням данини і її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя [19]. Все це сприяло збагаченню посадників і зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється на самостійний орган управління. У сфері місцевого управління функції князівських чиновників зводилися лише до діяльності судової і частково поліцейської. Разом із князівським продовжувало існувати також земське, общинне

управління. Діяльність останньої мала адміністративний, а не політичний характер, через що князівська влада не ставала на шлях боротьби з общиною.

Таким чином, здійснений нами аналіз історіографії дозволяє дійти висновку, що утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено, насамперед, посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно випливало із "сімейної" природи взаємовідносин між представниками розгалуженого князівського роду [20]. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князями, кількість яких непомірно зросла. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

У працях сучасних авторів переконливо вмотивовується, що з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їх автономія, вивищувалась роль місцевих органів державного управління. Опираючись на підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. Як відзначає М. Ф. Котляр, "боярство на місцях, великі й середні землеволодільці прагнули до замкненості своїх князівств і земель, як політичної, так і економічної, вбачаючи у ній засіб досягнення ширшої автономії, а то й незалежності від державного центру" [21]. Зростання політичної й економічної міці місцевих династій та олігархів увійшло у протиріччя з системою єдиновладдя (монархії). Утвердження нової політичної системи уділів усунуло це протиріччя, і політична надбудова увійшла у відповідність з новими соціально-економічними реаліями у житті суспільства – на зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. На думку В. М. Рички, з певними застереженнями можна стверджувати, що політична система Київської держави в цей період була організована на федеративних принципах. Хоча елементи федератизму й не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою, доводить дослідник, тогочасна Русь, в той же час, і не була аморфним конгломератом земель-князівств, а залишалась відносно єдиним державним і політичним організмом.

Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загальновизнаним політичним і духовним центром залишався Київ. В період удільної роздробленості Київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньруських князів, які розглядали його як спільну загальнодинастичну спадщину. "*И кто убо не возлюбить Киевъскаго княжения*, – зауважував середньовічний книжник – *понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Русскиим Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем*" [22].

Київщина ("Руська земля") в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право володіти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські, і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання "старійшинства" з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що на київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич. Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівноважувало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж всього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася на спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилась в окреме незалежне князівство [23]. До ординського нашестя 40-х рр. XIII ст. київський стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загальнодинастичною спадщиною.

Суттєвими елементами державної влади у Київській Русі періоду удільної роздробленості були такі політичні інститути, як князівська рада, віче, ряд, снем, собор [24]. *Дума* (рада) при князі в домонгольській Русі так і не стала станово-представницьким органом князівської управи, установою постійною, що діяла щоденно. В цей період *дума* є лише "однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для

обговорення складних державних питань. Але рішення по них приймає сам князь як особа, наділена верховною владою" [25]. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутрішньої політики, взаємовідносин з іншими князівськими кланами, організації військових походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законодавчих норм тощо.

Так само і *віче* не мало постійних спеціальних функцій. У давньоруських джерелах цим терміном називаються народні збори міського населення. Як засвідчують матеріали сучасних досліджень, віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай співпадав з дружинним оточенням князя [26]. Його політичні функції були ширшими у республіканському Новгороді, де князівська влада була відсунута на другий план.

На зламі XI–XII ст., як відзначають сучасні дослідники, зростає роль князівських з'їздів. На снемах, тобто з'їздах князів обговорювалися і вирішувалися питання, що мали актуальне значення для багатьох давньоруських земель і князівств. Там, зокрема, обговорювалися нові законодавчі акти, вироблялися норми міжкнязівських відносин, стратегія боротьби із зовнішнім ворогом (половцями) тощо. Так, про перерозподіл князівських волостей йшлося на з'їздах у Любечі (1097 р.), Вітачеві (1100 р.) і Києві (1195 р.). Обговорення законодавчих проектів відбувалось на снемах у Вишгороді (1072 р.) і Берестовім поблизу Києва (1113 р.). Найчастіше з'їзди скликалися з приводу урегулювання конфліктів з половцями. Питання війни і миру з ними обговорювалися, зокрема, на снемах 1101 р. (на р. Золотчі), 1103 р. (на Долобському озері) і в 1170, 1123 рр. (у Києві). Ці з'їзди князів скликалися, як правило, з ініціативи київського князя і проводились на території Київської землі. Снеми не перетворилися на постійну політичну інституцію з виробленою формою й компетенціями, тому було б помилково наділяти їх функцією вищого колективного органу середньовічної Русі.

Не укорінилася, за спостереженням вчених, у давньоруській політичній практиці й така інституція, як *собор* – загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована на прикінці XI ст. найбільш впливовими князями Святополком Ізяславичем та Володимиром Всеволодовичем Мономахом. З метою вирішення нагальних питань загальнодержавної ваги вони з-поміж інших князів запросили до Києва у 1096 р. й Олега Святославича: "... *посласта къ*

Олгови, глаголюща сице: "Поиди Кыеву, да порядъ положимъ о Русьский земли пред епископы, и пред игумены, и пред мужи отець наших, и пред людми градьскыми, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых". На що Олег зарозуміло відповів: "*Несть мене лепо судити епископу, ли игуменом, ли смердом". И не восхоте ити к братома своима, послушавъ злых советникъ*" [27]. Вчені справедливо, на нашу думку, добачають у цьому літописному повідомленні вказівку на те, що у Києві чи не вперше мали зібратися загальноруські збори, склад яких не обмежувався представництвом одних лише князів. Олег не прислухався до цього заклику, можливо, не тільки через те, що легковажно довірився лихим порадам. Перед нами, за словами В. Я. Петрухіна, "характерне ставлення князя до своєї влади як до приватної справи, яка не може бути винесена на публічний суд, тобто він відносився до підданих як таких, що "вручили себе" князівській владі, але не уклали з нею *угоду*" [28]. Цей приклад засвідчує неготовність окремих представників провідної князівської верстви до системних змін форм воладарювання та політичного устрою, що їх конче потребували держава і суспільство. Ця трансформація спливала, як демонструє наш історіографічний огляд, болісно і суперечливо.

Література

1. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903.

Т. I. – Кн. I. – 1903. – С. 3–4.

2. Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история / К. Н. Бестужев-Рюмин. – М., 2007. – С. 157–158.

3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1993.

Т. 3. –1993. – С. 538.

4. Антонович В. Б. Лекции по русской истории / В. Б. Антонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 8101, арк. 144–145, 242 ; Антонович В. Б. История Руси до монголов. Курс лекций. Литография / В. Б. Антонович // Там само, ф. 1, спр. 1159, арк. 50–51

5. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко. – М. ; Брянск, 1997. – С. 57.

6. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам / Н. П. Дашкевич. – К., 1873. – С. 1.

7. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли / В. Г. Ляскоронский. – К., 1897. – С. 227.

8. Багалей Д. Удельный период и его изучение / Д. Багалей // Киевская Старина. – 1883. – Т. V, февраль. – С. 316–317.

9. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – Ч. 1. – М., 1987.

Т. 1. Курс русской истории. – 1987. – С. 208–210.

10. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М., С. Грушевський. – К., 1993.

Т. 3. – 1993. – С. 207.

11. Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков. – М., 1993. – С. 388.

12. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К., 1992. – С. 231.

13. Там само. – С. 275.

14. Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. / Л. В. Черепнин. – М., 1978. – С. 55 ; Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. / Л. В. Черепнин // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 23–50.

15. Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства / В. Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 75.

16. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992. – С. 54–66.

17. Ричка В. М. Про федеративні засади державно-політичного устрою Київської Русі / В. М. Ричка // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 520.

18. Литаврин Г. Г. Византия и славяне / Г. Г. Литаврин. – СПб., 1999. – С. 474.

19. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л., 1983. – С. 219.

20. Tolochko Oleksij. "All the happy Families…" The Rurikids in the eleventh century / Oleksij Tolochko // Neighbours of Poland in the 11 th Century / ed. P. Urbańczyk. – Warsaw, 2002. – P. 155–168.

21. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – С. 228.

22. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1965.

Т. 9. – 1965. – С. 202.

23. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности / П. П. Толочко. – К., 1980. – С. 187.

24. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К., 1996. – С. 209–215.

25. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб., 2003. – С. 587.

26. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – М., 2009. – С. 226–233.

27. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1926.
Т. 1. – 1926. – 229–230.

28. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры / В. Я. Петрухин. – М., 2000.
Т. 1. Древняя Русь. – 2000. – С. 197.